

ЕТНІЧНІ СТЕРЕОТИПИ СТАТЕВОГО ВИХОВАННЯ МОЛОДІ

Головним чинником виховання підростаючого покоління українське суспільство традиційно вважало сім'ю. Народна педагогіка емпіричним шляхом виробила уявлення про те, що відтворення людського роду так само, як і організація господарської діяльності, побуту і дозволя є основними функціями сім'ї.

Згідно з традиційними нормами, на родину, насамперед на батька і матір, разом із забезпеченням фізичного розвитку дитини покладалась відповідальність за її трудове, моральне, естетичне та патріотичне виховання.

У науковій літературі ці функції сім'ї вже висвітлювались (1). Значно менше уваги приділялося статево му вихованню, яке здебільшого розглядалося в контексті морального та трудового. На нашу думку, його слід виділити як окремий компонент суспільних цінностей.

Розрізнення статі відбувалося вже з перших хвилин народження дитини, передусім через дії з пуповиною. Щоб передбачити характер майбутніх занять дитини, повитуха відтинала пуповину на якомусь певному предметі. Так, пуповину хлопчика відтинали на поліні, сокирі чи книжці, – “щоб хазяїном, майстром, грамотним був”, а дівчинки – на гребені, “щоб пряла і ткала”.

Пупок з ниткою на Західному Поліссі клали у дитячу колиску (“люльку”), в інших місцях звичайно ховали до скрині чи за “образ” (ікону). Через сім (іноді через шість – десять) років його давали дитині і пропонували розв'язати, спостерігаючи: якщо зуміє зробити це, то “буде розумною”, “все вмітиме”. “Як розв'язав пуп, – кажуть у народі, – то й ум розв'язав, а як ні – то буде мучитись” (11, с. 9).

Обрядове закріплення статі дитини засвідчувалося загортанням хлопчика в сорочку батька, а дівчинки – в материну (17, с. 9).

Ця сорочка мала бути старою, інколи навіть забрудненою, оскільки старі, ношені речі втілювали, зокрема, ідею спадковості, передачі благ і цінностей від одного покоління до іншого (8, с. 42).

Своєрідністю відзначалось і перше, обрядове за суттю, купання дитини. Зазвичай, у купіль дівчинки клали ромашку (“щоб рум'яна була”), калину (“щоб красна була”), гілочку вишні (“щоб гарна була”), материнку (“аби хвороб не знала”), любисток (“щоб люб'язна була”). У купіль хлопчикам додавали гілочку дуба (“щоб був міцний, як дуб”), листя й коріння любистку (“щоб любили”). Існували і регіональні відмінності ритуалу: наприклад, на Поділлі в купіль дівчинки кидали пелюстки з першої півонії. Таку квітку стерегли, щоб ніхто чужий (у кого є дівчата) не зірвав, бо може “вкрасти” щастя (4, с. 30).

На Лемківщині під час першої обрядової купелі, яку здійснювали на третій день після хрещення, на край “купілки”, зробленої з верби, клали різні домашні та сільськогосподарські предмети: хлопчиків – молоток, сокиру, рубанок, а дівчинці – веретено, голку, заколоту в одному розі “крижма”, намоченого у воді (“щоб була зручна в жіночій праці”) (6, с. 103).

Дівчаткам гріли воду у високих глечиках, щоб були стрункі, але не давали їй закипіти, бо дитина буде сердита. Не випадково ж, як щось негаразд у поведінці, то кажуть: “У гарячій воді купаний” (11, с. 18).

Споліскування дитини містило магичні дії: хлопчикам у воду додавали яблуко з медом, а дівчаткам – материнське молоко (8, с. 44).

Скупану дитину загортали у чисто випрану сорочку батька, з якої потім робили пелюшки. Батько відразу ж після купелі мусив поцілувати дитину, а потім передати її матері (11, с. 21).

Важливим етапом соціалізації дитини був звичай пострижин. Він бере початок від дохристиянських часів і, на думку дослідників, був способом пожертви Родові та Рожаниці.

Про зв'язок із язичницькими культами вогню, води й дерев свідчить один із складників пострижин – спалення, кидання на воду, або закопування під плодовим деревом зістриженого волосся.

Під час пострижин дитину садовили на подушку чи кожух, і кум, тричі перехрестивши малюка, вистригав навхрест пучок волосся, яке віддавав на зберігання матері. Стежили, щоб волосся не було викинуте (“не потрапило птахам на гніздо”), бо це віщувало постійні головні болі у дитини. На Рівненщині, зокрема, дитину для пострижин садовили на повісмо конопель; волосся хлопчика закопували під грушею (“щоб був кучерявим”), дівчаче – під вербою (“щоб довгі коси були”) (3, с. 31).

Коли дитині минало три (подекуди чотири) роки, виконувався обряд одягання на хлопчика пояса, який батьки неодмінно ткали чи купували для цієї події. Вранці, після сходу сонця, вони промовляли молитву і наказували хлопчику повторювати її, після молитви підперезували хлоп'я і висловлювали йому батьківські побажання, примовляючи: “Даруй тобі Боже щастя, здоров'я і многі літа. Дай Боже, щоб ти той сходив і на кращий заробив”.

У деяких регіонах, наприклад на Буковині, підперезували не тільки хлопчика, а й дівчинку, коли їй виповнювалося три роки (18, с. 117). Відбувався цей обряд на свято Чуда Михайлового. У ньому брали участь як рідні батьки дитини, так і хрещені.

До семи років хлопчики і дівчатка здебільшого гралися спільно (ігри “горюдуб”, “квач”, “гуси-лебеді”). Однак були також ігри окремо для хлопчиків (“коні”, “пиж”, “журавель”) та дівчаток (“ляльки”, “ластівка”, “маківочки”) (9, с. 43).

Коли дитині виповнювалося сім років, на хлопчика одягали штани, і він ставав погоничем – поганяв воли під час оранки, пас телят, овець, свиней і допомагав по господарству. Дівчинці ж пов'язували поверх сорочки запаску і називали її прялею, бо починали вчити прясти. Як бачимо, саме одяг був засобом посилення статевої диференціації. Дівчатка починали бавити малят, пасли телят, овець, гусей, допомагали матері у хатній роботі (12, с. 182). До випасання коней, тим більше нічного, залучалися тільки хлопчики.

Надалі праця хлопчиків і дівчаток розмежовувалася більше, ставала різноманітнішою, бо охоплювала ширше коло виробничих галузей. Новими мотиваціями зумовлювалася і моральна підготовка до самостійної праці. Вона узгоджувалася з підлітковим віком, притаманними йому психологічними властивостями.

Водночас слід зазначити, що з думкою підлітків (“недолітків”) здебільшого не рахувалися, так само і кошти, зароблені ними “на стороні”, використовувалися на потреби сім'ї.

З визнанням юнака чи дівчини “парубком” чи “дівкою” пов'язані суттєві зміни їх соціально-громадського та сімейного статусу. Так, коли хлопець ставав парубком, він звільнявся від усіх хатніх робіт, та й від усього, що йому раніше доводилось виконувати. Він набував більшої самостійності. У справах родинних чи господарських з ним вже обов'язково радились і зважали на його поради. До тих, хто намагався не висловлювати своєї думки (“робіть, як знаєте”), ставились з докором, вважали їх такими, що не виконують свого обов'язку (“який же з тебе парубок?”).

Кожен юнак чи дівчина, що починали “ходити на вулицю” і брати участь у молодіжних справах, забавлянках, іграх тощо, потенційно могли стати членами молодіжної громади. Проте стежили, аби при цьому було витримано декілька умов. Насамперед традиція чітко встановлювала вікові рамки. Отож, найчастіше до громади приймали хлопців 16–17 років і дівчат 15–16 років. Вважалось, що в цьому віці і хлопці, і дівчата вже готові до повноцінної участі у виробничо-господарських процесах (зокрема – бути добрими косарями і прями), а відтак – і до того, щоб мати певні економічні можливості для утримання сім'ї. Це становило першу умову вступу до парубоцької громади. У давні часи були і “дівочі громади”, але наприкінці ХІХ ст. вони злилися з парубочими (14, с. 406).

Громадою керував отаман (отаманша). Він пильнував, щоб на вечорниці не ходили парубчаки та дівчатка (7, с. 82). Дівчата, що належали до громади, не мали права без відома і згоди старшої, а то і всіх подруг, приходити на вечорниці іншого гурту (парубкам вхід був вільний). Старша також не дозволяла залишатися на ніч у вечорничій хаті дівчині, якій ще не виповнилося 18 років. За непослух, брехню отаман (отаманша) карав.

На вечорниці та досвітки збиралися у хаті вдови чи самостійних літніх людей. Дівчата приносили прядіння, вишивання, плетіння. Кожна дівчина прагнула показати своє вміння. На Лемківщині, зокрема, закінчити прясти треба було до новорічних свят, бо з дівчат, які не встигали

цього зробити, кепкували не тільки парубки, а й усе село (2, с. 16).

Таким чином, на вечорницях хлопці і дівчата не лише розважалися, а й придивлялись один до одного, обираючи собі пару. Так, у загальній характеристиці юнака насамперед цінувались працелюбність, моральна готовність і вміння вести господарство. У дівчини цей перелік був значно ширшим. Якщо, наприклад, хлопець оцінював дівчину як господиню, то обов'язково в комплексі з такими рисами, як охайність, працьовитість. На вечорницях хлопці спостерігали, наскільки вправно дівчина пряде чи вишиває, а також, як вона вміє співати чи танцювати.

В основі народних розваг молоді передбачалося і статеве виховання. В. К. Борисенко наводить цікаві рядки зі своєрідного статуту парубочої громади: “Будемо ж, браття, гуляти чесно, тихо та смирно, як і слід чесному й поважному парубоцтву, так, як гуляли наші діди й батьки. Господиню на вечорницях поважать і шанувать, як матір, з дівчатами обходиться з повагою, не забувать, братця, що чесна дівчина – то є краса і честь усього села” (4, с. 121).

Автор стверджує, що ще до 30-х років ХХ ст. звичай спільної ночівлі хлопців і дівчат під час зимових вечорниць побутував по всій території України. На Харківщині та Полтавщині цей звичай мав назву “женихатися” (6, с. 14).

Етнографічні спостереження 20-х років ХХ ст. зафіксували на Поліссі своєрідний варіант вечорниць – “вечурки”. Дівчата і хлопці починають гуртуватися приблизно з 10 років. “Сусідські дівчата (однолітки) по 3–5 душ прохають певних хазяїв, щоб дозволили збиратися до них на “вечурки” (тобто вечорами прясти, а тоді ночувати). До них приходять 3–5 хлопчиків, такого самого віку, що звуться їх “женихи”. Дівчата прядуть, а хлопці жартують з ними, співають. Тоді дівчата стелять постіль (на землі) і всі лягають спати (кожен “жених” зі своєю дівчиною). Відколи діти почали ночувати в чужій хаті, вони, аж поки поодружуються, у хаті своїх батьків більше не ночують. Дівчина може міняти женихів, коли покохає іншого. І так само хлопці. Статеві зносини не дозволені, а дівоцька й парубочья невинність мусить бути засвідчена у весільній обрядовості” (6, с. 15).

Французький інженер Гійом де Боплан, який в середині ХVІІІ ст. тривалий час перебував в Україні, відзначав: “...хоч вільне вживання горілки та меду робить дівчат дуже доступними, однак загальне висміювання та сором, які випадають на долю дівчини, що, втративши свою дівочість, хоче віддатись за парубка, утримують їх від подібних вчинків” (6, с. 22). Отже, засади подружньої вірності формували заздалегідь, ще до шлюбу.

Остаточне рішення про вибір шлюбної пари діставало схвалення не тільки батьків та родичів, але й санкціонувалось усією громадою через передвесільні обряди, які найчастіше називалися “сватання”, а подекуди – “умовини”, “оглядини”, “розглядини”, “запоїни”.

Передвесільні обряди були першим суспільно-значимим етапом створення сім'ї. Про це, зокрема, свідчить те, що посватаним хлопцям та засватаним дівчатам вже заборонялося брати участь у молодіжних гуляннях. Більше того, іноді молоді починали жити разом ще до весілля, одразу після сватання. “В українців, – писав Д. К. Зеленін, – після заручин жених вже відкрито відвідує наречену: мати нареченої сама стелить їм постіль” (6, с. 21). Однак здебільшого молоді після сватання не мали права бачитися аж до весілля. У тих випадках, коли традиційне звичаєве право дозволяло молодим жити разом, вони не мали статевих зносин. Таким чином, молоді люди, виховані на християнських засадах і народній моралі, дотримувалися думки, що статеве життя можливе лише в подружжі, та остерігалися інтимних дошлюбних зв'язків, які засуджувалися церквою і каралися громадою.

Люди сміялися з хлопця, який кохав і “білявую”, і “чорнявую”, а в результаті одружився з “рудою препоганою”. Парубоча громада карала дівчат, які порушували загальноприйняті норми поведінки та моралі. Наприклад, дівчині, яка “перебирала” парубками, задирали догори сорочку, зав'язували над головою і так пускали по вулиці додому. А якщо котра з дівчат втрачала цнотливість, парубки обмазували її хату дьогтем чи сажею, чіпляли біля хати колиску, солом'яного солдата тощо. У деяких районах лівобережжя подібне ставалося у випадках, коли дівчина не ходила на вулицю (1, с. 86).

Народна педагогіка засуджувала статеву розпусту (“У гуляки діти вовкулаки”), “Розпусник гуляє – гнилу душу має”), провина з батьків за помилки у статевому вихованні теж не знімалася.

“Оце на тобі, моя ненько, за твою науку: колихала ти мене, колихай й онуку”, “Гайка-лайка пішла на долинку, принесла дитинку: “Оце тобі, тату, за твою науку: сядь собі у запічку, колиши онуку”. Покритку намагалися якнайшвидше “завити” хусткою, оскільки вона могла спричинити всілякі нещастя для громади: голод, град, повінь, сарану і т. ін.

Наявний статистичний та експедиційний матеріал дає підстави стверджувати, що дошлюбні інтимні стосунки в Україні у другій половині ХІХ – на поч. ХХ ст. були винятком, оскільки в наших селах або зовсім не було позашлюбних дітей, або це були поодинокі випадки.

Збереження “калини”, тобто дівочої цноти, в традиційних поглядах українців належить до найвищих моральних цінностей молодії. Так, у весільних піснях співають:

А в лузі калина, а в лузі калина увесь луг

закрила.

Доброго батька дитина весь рід звеселила.

А з калиночки дві квіточки говорили

(N села...) люде,

говорили (N села...) люде,

Що Ганнуса недобра буде, а вона добресенька,

Як рожа повнесенька (17, с. 444).

Ой квітами да постіль шита,

Чи не будеш, да Марусю, бита?

“А я цього не боюся,

По постелі да покочуся

Із сорома да вихоплюся” (17, с. 436).

Так само гостро засуджувалося в народно-християнській традиції запобігання дітородженню. Осудові підлягали навіть ритуальні дії молодії, яка, не бажаючи мати дітей, коли її перший раз садили за стіл, підкладала під себе праву руку. Така жінка, що “зачинила в собі дітей”, за народними уявленнями, по смерті сидить “на тому світі” на окремії толоці і мусить їсти своїх “зачинених” дітей, а пальці правої руки вічно киплять у смолі. Кари зазнавали і “старі” дівки чи парубки. Хлопцеві чи дівчині, які зволікали з одруженням, прив’язували (“чіпляли”) колодку, вимагаючи викупу у батьків (2, с. 19), оскільки ці молоді люди вносили дисбаланс в установлену структуру соціуму і порушували його соціовікову динаміку. Як зауважував С. Токарев, “в епоху середньовічного громадського побуту, коли і складалася вся система календарних звичаїв, сфера шлюбно-статевих стосунків зовсім не вважалася приватною справою зацікавлених осіб. Ця сфера зачіпала найбільш життєві інтереси сільської громади, перш за все її демографічні, тобто репродуктивні інтереси. Плодовитість жінки розглядалася як чеснота і як Боже благословення, бездітність, безшлюбність – як нещастя, як кара Бога. Більше того, небажання чи невміння вступити в шлюб рішуче засуджувалось громадою” (15, с. 98).

Водночас засуджувались українцями і занадто ранні шлюби (“То дуже погано, коли діти дітей родять”).

Нетиповими були шлюби з великою віковою різницею. Фольклор виразно демонструє негативне ставлення громади до таких шлюбів:

Ти ж мене любив, я в тобі кохалася,

А ти мене звів, кому я зосталася?

Зосталася я дідові з бородою,

Що не годиться стрічатися зо мною.

Його борода – припічок змитати,

Моє личенько – паничам цілувати.

Його борода, як ті горобці в стрісі,

Моє личенько, як калина в лісі.

Крім так званих законних шлюбів, в Україні існував подекуди звичай “жити на віру”, тобто без весілля і вінчання в церкві.

М. Коцюбинський, який вивчав цю форму шлюбних стосунків, підкреслював, що до неї вдавалися тоді, коли “канонічні перешкоди заважали легалізації шлюбу, а економічні умови спонукали до спільного співжиття. Так, наприклад, селянин, який поховав трьох дружин, для підтримання господарства, для збереження звичайного плину сімейного життя, до якого він звик, шукає собі подругу, і знаходить її звичайно в особі вдови, що поховала трьох чоловіків (і за народними поглядами не мала права виходити заміж), або в особі жінки, залишеної чоловіком” (9). Традиційна мораль до такого співжиття ставилась негативно. А шлюби “на віру” серед молоді ніколи не виправдовувались.

Стосунки і становище жінки в сім'ях “на віру” дещо особливі. Дружина, як рівноправна, вільна і незалежна по відношенню до чоловіка, могла сама розпорядитися собою, своїм майном і господарством, самостійно ділити його між своїми дітьми.

З метою народження здорових дітей нареченим на весіллі обмежували вживання хмільного. Народна назва першого шлюбного місяця – “медовий” – означала не що інше, як категоричну відмову молодят од спиртного на користь меду, оскільки в цей період можливе зачаття дитини. Фактично “медовий місяць” є однією з форм громадського піклування про здоров'я майбутнього новонародженого і створення морально міцної сім'ї (13, с. 22).

В одному з найдавніших описів українського весілля зафіксовано, що мати молодої зустрічає молодого “...у вивернутому кожусі, верхи на вилах або кочерзі, тримаючи у руках горщик з водою і вівсом, який вона дає після привітання зятю; а той, взявши від неї, лиє на гриву коню і віддає старшому боярину; боярин, прийнявши від молодого, кидає вбік, і примічають, якщо розбі'ється горщик, то народиться син, а коли уціліє, то дочка” (5, с. 70).

У верховинців Закарпаття молодій садовили на коліна хлопчика, щоб першою дитиною був син. На Вінниччині при обдаровуванні молодої в домі молодого висловлювали побажання: “Дарую горобця, щоб мали хлопця-молодця” тощо (18, с. 115).

Коли жінка бажала народити дівчинку, то, крім вибраного дня й часу (жіночими днями вважали середу, п'ятницю, суботу, чоловічими – понеділок, вівторок, четвер), цілий тиждень мала класти під подушку (потайки від чоловіка) вінок з адоніса (8, с. 42).

У деяких селах Правобережної України в узголів'ї постелі клали хліб, який молоді з'їдали після шлюбної ночі. Як зазначають дослідники, “в минулому йому приписувалася магічна функція дітонародження і щасливого сімейного життя” (2, с. 81).

Отже, комплекс речових, акціональних та вербальних елементів у структурі весільного обряду був спрямований на продовження роду та своєрідне програмування статі майбутньої дитини.

Як бачимо, духовно-моральна готовність молоді до шлюбного життя відображає прагнення юнака і дівчини після одруження створити міцну, здорову й щасливу сім'ю. Шлюб ставав логічним завершенням багатолітнього економічного, соціального та морального процесу підготовки молодих людей до спільного життя. Тому розлучення – явище не характерне для традиційного українського суспільства. Згідно зі встановленими нормами, лише безплідна сім'я мала право на нескладний і швидкий розрив шлюбу. Подружжю достатньо було попросити один у одного пробачення, подякувати за спільно прожиті роки і побажати щастя в новому шлюбі. Завершенням акту розлучення подекуди було демонстративне розривання хустки, рушника чи пояса на перехресті доріг, або над водою.

Шлюб в Україні ніколи не був самоціллю. Він укладався з метою створення сім'ї. Саме родина забезпечувала формування етнічних стереотипів статевого виховання та поведінки. Закладаючи фундамент духовних засад шлюбу, сім'я формувала на основі цих стереотипів майбутніх дружину та чоловіка, втілювала в цьому процесі традиційний виховний ідеал,

невід'ємним складником якого і є статеве виховання.

- 1 Балушок В. Парубочі громади в українському селі // Київська старовина. - 1995. - № 5. - С. 84-87.
- 2 Борисенко В. Весільні звичаї та обряди на Україні. - К., 1988.
- 3 Борисенко В. Народини (Про обрядові звичаї) // Наука і суспільство. - 1991. - № 1. - С. 30-31.
- 4 Борисенко В. Традиції і життєдіяльність етносу: на матеріалах святково-обрядової культури українців. - К., 2000. - 191 с.
- 5 Весілля: У 2 кн. - К., 1970.
- 6 Гусев С. О. Молода сім'я. - Вінниця, 2002. - 107 с.
- 7 Зяблюк Н. Вечорниці: (З історії народного обряду) // Рад. школа. - 1989. - № 2. - С. 75-79 (продовження № 4. - С. 77-82).
- 8 Кириченко О. Про бабку-повитуху, сонце-ярило та глиняне намисто // Україна. - 1991. - № 8. - С. 42-44.
- 9 Кравець О. М. Сімейний побут і звичаї українського народу. - К., 1966. - 198 с.
- 10 Пономарьов А. Дошлюбне спілкування молоді / Поділля: Історико-етнографічне дослідження. - К., 1994.
- 11 Стельмахович М. Народне дитинознавство. - К., 1985.
- 12 Стельмахович М. Г. Народна педагогіка. - К., 1985. - 312 с.
- 13 Стельмахович М. Народнопедагогічні погляди на дитину // Народна творчість та етнографія. - 1989. - № 5. - С. 18-25.
- 14 Струманський В. Етнографічні засади емпіричного досвіду виховання і соціалізації молоді на Поділлі // Подільська старовина (науковий збірник). - С. 402-409.
- 15 Токарев С. Эротические обычаи // Календарные обряды и обычаи в странах зарубежной Европы: Исторические корни и развитие обычаев. - М., 1983. - С. 98-99.
- 16 Чмелик Р. Християнські засади української сім'ї (друга половина XIX - початок XX ст.) // Народна творчість та етнографія. - 1995. - № 1. - С. 7-9.
- 17 Чубинський П. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край. - СПб., 1876. - Т. VII. - 712 с.
- 18 Щербак І. Обрядові форми статевої ідентифікації дітей в традиційній культурі українців // Народна творчість та етнографія. - 2000. - № 1. - С. 114-118.